

Юрій Бондаренко,

**доктор педагогічних наук, професор Ніжинського
державного університету імені Миколи Гоголя**

**Людина – центр історії
в романі Ліни Костенко “Берестечко”
(до проблеми формування історичної
свідомості школярів засобами літератури)**

Кожна людина наділена історичною свідомістю, яка є важливим чинником громадянської соціалізації особистості. Психологічний феномен історичної свідомості активно аналізували вчені ХХ століття. М.Хайдеггер, Г-Г.Гадамер, К.Ясперс, Р.Каменська та ін. зробили свій внесок в осмислення цього явища. Цілий ряд науковців (О.Антонюк, В.Комаров, Є.Смотрицький, Р.Пастушенко) підкреслили необхідність не тільки дослідження, але й формування історичної свідомості.

Проте важливо враховувати, що змістове наповнення цього феномена для багатьох учених різне. Наприклад, Р.Каменська виділяє два типи історичної свідомості – тоталітарну і демократичну. До рудиментів першої належать однозначні, жорстко регламентовані оцінки історичних подій, використання історії у виправданні політичних цілей, утопічність поглядів на важливі явища минулого, заперечення історичних реалій, які невігідні для побудови певних соціальних концепцій.

В умовах становлення України як громадянського суспільства формування демократичної історичної свідомості видається актуальним. Це один із шляхів подолання психологічних синдромів тоталітаризму.

Значну роль у розв’язанні проблеми може зіграти література як навчальний предмет, що відзначається різноманітністю підходів в осмисленні українського минулого, сучасного та майбутнього. Такий демократизм

сприяє тому, що учні з допомогою творів спостерігають неоднакові, часто несхожі художньо-історичні картини світу. Оцінюючи ставлення різних письменників до вітчизняної історії, школярі виробляють власну позицію, яка стає більш обґрунтованою, тому що спирається на можливість вибору.

Отже, завдання сучасної методичної науки – сформувані якомога більше шляхів прочитання творів історичної тематики. Один із них, на нашу думку, полягає в тому, щоб дослідити художньо створений феномен людини як істоти історичної, тобто здатної творити історію, розкрити механізми роботи історичної свідомості на прикладі літературних персонажів.

Нагодою для застосування зазначеного підходу буде вивчення роману Л.Костенко “Берестечко”. Він “належить до жанру так званого гомоцентричного роману, в якому події відтворюються не в традиційній епічній відстороненості, а з акцентом на суб’єктивному сприйнятті героїв”¹. У ньому “авторська увага ... зосереджена на тому, що історики лишають осторонь: на таємничих порухах людського серця, суперечностях, які, за Еріхом Фроммом, є іманентною сутністю особистості”². Тому спостереження над міцно об’єднаними в романі психологічним та історичним буттям Богдана Хмельницького – вимога до всієї дослідницької діяльності на уроці.

За версією Х-Г.Гадамера, історична свідомість виникає в результаті злиття двох “горизонтів”: вона відзначається взаємонакладанням індивідуально-психологічного та історичного досвіду особи. Контакт вказаних аспектів людського буття перебуває, на нашу думку, в центрі уваги Л. Костенко й утворює художню концепцію роману “Берестечко”, породжуючи різнопланові філософські узагальнення. Письменниця намагається “запропонувати замість загальновідомої історії факту іншу парадигму – так звану історію душі, більш правосильну у своїй претензії на

¹ Ромащенко Л. Минуле – урок для сучасності, проєкція на майбутнє (Роздуми над новим романом Ліни Костенко “Берестечко”) // Українська література в загальноосвітній школі. – 2000. – №5. – С. 46.

² Логвиненко О. “Немає часу на поразку”. Роздум над новою книжкою Ліни Костенко // Літературна Україна. – 2000. – 14 грудня. – С.6.

істинність”³. Вона створює екзистенційний вимір історії, утворений нею через злиття останньої із внутрішнім світом особистості – головного героя твору Богдана Хмельницького. Адже “людина є найвищою мірою історична істота. Людина знаходиться в історичному, а історичне знаходиться в людині. Між людиною та “історичним” існує таке глибоке, таке таємниче у своїй першооснові зрощення, такий конкретний взаємозв’язок, що їхній розрив неможливий”⁴.

Створення з цією метою постаті державного лідера цілком виправдане, оскільки він найбільш чутливий до подій історичної дійсності. Лідер у першу чергу бере на себе і славу перемог, і гіркоту поразок. Гостре відчуття відповідальності веде до інтенсивних внутрішніх переживань. Тому Богдан Хмельницький історичний не тільки тим, що він гетьман. Перед зором читача постає особистість, яка виявляє здатність осягати глибини власної душі через осмислення різних граней свого історичного буття. Для неї “історичність...є чимось на зразок...глибинного змісту...екзистенційного пошуку”⁵. У такий спосіб письменниця реалізує тезу: “людина історична тільки як духовна істота”⁶ і тільки як духовна істота вона піднімається до усвідомлення своєї історичності.

Процес “екзистенційного пошуку” постійно відбувається в душі Богдана Хмельницького. Герой зближує поле особистісного та історичного. Відбувається своєрідне “привласнення” ним української історії. Для цього широко використовуються займенники “я”, “мій”, “моя”, “твоя”. У контекстуальних з’єднаннях вони набирають то громадянського, патріотичного (*“моя Україна”, “мій край”*), то суто історичного (*“моє Берестечко”, “моя поразка”*) звучання. В інших випадках – відбивають психологічні стани персонажа, пов’язані з поразкою, як йому видається, національної справи, керманічем якої в романі він виступає (*“моя вина”*,

³ Поліщук Я. Міфологічний горизонт українського модернізму. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2002. – С.211.

⁴ Бердяев Н. Смысл истории. – М.: Мысль, 1990. – С.14.

⁵ Табачковський В. Людина – Екзистенція – Історія. – К., 1996. – С.98.

⁶ Ясперс К. Смысл и назначение истории. – М.: Политиздат, 1991. – С.249.

“мій гріх”, “моя ганьба”). Невдача під Берестечком перепроєктовується з поля національної історії на власну душу, на свій психологічний статус як людини.

Саме тому, що історична поразка набирає для гетьмана екзистенційного виміру, вона руйнує, нівелює його внутрішнє начало, знижує самооцінку (він про себе – *“лялька з клею”, “всипище глупот”, “дурень макоцвітний”* та ін.). І весь твір, власне, присвячено психологічному самоповерненню, самовідродженню Богдана Хмельницького через переосмислення своєї історичної місії.

Берестечко стає символом, з одного боку, історичної, а з іншого – внутрішньої катастрофи. Втрата себе, знесиленість, самотність, деморалізованість – ознаки втягненості персонажа в безперспективність існування і в ролі лідера, і в глибоко людській сутності:

Чорний, худий, у брудній сорочці, –

ось ваш гетьман,

лялі Сорочинці!

Зеро. Нуль.

Чоловік без шани.

Ось ваш гетьман,

Ромни й Вільшани!

Образна конструкція *“Зеро. Нуль”* не випадково символізує перетворення людини в ніщо, приреченість на історичне забуття. Це, на думку Богдана Хмельницького, його розплата за програну битву, адже герой постійно прив’язує подію до себе. Для нього національна історія – наскрізь особистісна. Усі справи України він ідентифікує як власні. З’являється ціла низка образів, які водночас охоплюють й історичне буття народу, й індивідуальне існування гетьмана. Ситуацію своєї доби лідер уявляє замкненим колом, із якої не може знайти реальні виходи. Замкнене коло історії водночас є і його власним: *“Від брата до брата ходжу як від Понтія до Пілата”*. Особиста доля й доля народу одночасно зіставляються,

ототожнюються з розп'ятою людиною: ***“Лежу розп'ятий, та вже раз п'ятий!”***, ***“Долоні мої процяховані яtringся”***, ***“Несу свій хрест на свої Голгочі”***.

Психологічні стани героя переходять рівень індивідуального буття, розростаються до світових масштабів. Гетьман відчуває себе епіцентром трагедії, яка охоплює всі, навіть найвіддаленіші, куточки, по яких розкидані українці:

Простіть мене. Від Ворскли до Дунаю.

По саме море, по Стамбул простіть!

Монументалізація почуттєвої сфери Богдана Хмельницького – ще один спосіб виявлення історичності персонажа, наділеного неординарними духовними здібностями. На відміну від інших моделей відображення дійсності (міфологічної чи релігійної), людиноцентризм значно підвищує історичне значення окремої індивідуальності. Наслідки її діяльності – глобальні. Особисті перемоги або невдачі обов'язково активізують зрушення суспільного масштабу. На плечі індивіда лягає тягар відповідальності за історичні дії, які переживаються емоційно:

***А я тремтячими руками
в оцій фортеці день по дню
тіла, погризені вовками
в бездонну душу хороню.***

Л.Костенко намагається утворити співмірність між станом гетьмана та суспільною катастрофою. Душа Хмельницького – це глобалізований вимір трагічної свідомості, що відчуває себе на кладовищі національної історії, головною причиною втрат, відповідальною за стан речей у суспільстві після берестейської поразки. З однаковою глибиною гетьман переживає усі часові виміри – минуле, теперішнє і майбутнє – буття України, поєднує їх в єдину історичну картину. “Голосом Богдана проривається душевний розпач людини, що бачить крізь віки”⁷. Закономірно, що в полі зору письменниці –

⁷ Шпиталь А. Книга болю з проблизком надії // Слово і час. – 2000. - №1. – С.44.

не тільки криваве лихоліття, але й подальше потрактування події переможцями. Викривлення історичної правди про причини визвольної війни для Л.Костенко – один із трагічних наслідків програшу.

Проте внутрішня постава Богдана Хмельницького формується не тільки поразкою, але й прагненням її подолати. Вивищуючись над невдачею, герой включається в діалогічні зв'язки з історичною дійсністю, яка наділена для нього “історичним розумом”, “одкровенням реальності” (Х. Ортега-і-Гасет). Прагнучи одержати відповіді на важливі питання як власного, так і національного буття, він демонструє постійну зверненість до історичних істин, утверджених часом. У романі “Берестечко” відбувається максимальне зближення особи зі світом історії, її занурення у нього. Тому духовний запит гетьмана не залишається без відгуку. “Історичний розум” відповідає тим, хто сам іде на контакт із ним. Його вияви в романі різнопланові. Їх треба тільки бачити. Богдан Хмельницький демонструє таку здатність.

Криваве лихоліття активізує в полководця історичне мислення критичного типу. Як зазначав Ф.Ніцше, “людина повинна володіти і час від часу користуватися силою розбивати і руйнувати минуле, щоб мати можливість жити далі; цієї мети вона досягає тим, що притягує минуле на суд історії, піддає останнє ретельному допиту і, нарешті, виносить йому вирок”⁸.

Постановка сенсобуттєвих питань, які стосуються історичних вимірів існування народу в цілому та окремої людини зокрема, відбиває прагнення героя переосмислювати історичні реалії. Гетьман намагається видивитися правду. Текст роману густо насичений художніми образами, які виконують роль своєрідних дзеркал історії. Вони не просто відбивають дійсність у її багатогранності. Для гетьмана це своєрідний фокус істини, чистої правди, поданої в оголеній суті. Власне відображення в пляшці оковитої, явлення козака Небаби, топонімічні назви, чутки, що бродять Україною, очі Богуна переходять в сугестивні переживання гетьмана, стимулюють його пізнання

⁸ Ніцше Ф. О пользе и вrede истории для жизни // Сочинения в 2 томах. – Т.1. – М.: Мысль, 1990. – С.178.

себе в собі, себе в народі і народу в собі. Те, що відкривається герою з допомогою вказаних образів, дозволяє йому суворо глянути і на свою діяльність як гетьмана, і на всю українську дійсність.

“Історичний розум”, презентований у цих образах, допомагає гетьману виробляти власну філософію історії. Богдан Хмельницький переосмислює реалії українського минулого та теперішнього, дискутує з викривленими історичними оцінками, які нав’язувалися Україні тими, хто приходив сюди як загарбник. Зокрема, його не влаштовують міфи про українців як потенційних зрадників, жорстокий і віроломний люд. Устами персонажа письменниця намагається відновити історичну справедливість. Для цього вона розгортає внутрішні історіософські монологи персонажа, у яких прагне показати боротьбу народу за свободу як священну, визволити її з полону оцінок польської та російської історіографій, що диктували вигідні для себе погляди.

Проте гетьман виводить на суд не стільки історію, скільки себе в ній. Адже його “історична свідомість є способом самопізнання”⁹.

У першу чергу Богдан Хмельницький виділяє неоднорідність власних психологічних прагнень, їх різноспрямованість, що спричинило до історичних помилок. Душа гетьмана, його дії як державного лідера часто відображені в художніх дзеркалах історії кардинально протилежними гранями – у внутрішніх здобутках і втратах:

***Який же я там столикий! –
то малий, то великий.***

Поняттям “**малий**” у тексті означені ті прояви Богдана Хмельницького, які йшли всупереч історичній місії, покладеній на нього, зменшували масштаб державної діяльності. Герой дошукується “зерна поразки” в собі й відкриває декілька неприємних психологічних моментів.

Спочатку він картає себе за те, що не завжди прямо йшов до поставленої мети, а навпаки, часто губив її в дріб’язкових прагненнях

⁹ Гадамер Х-Г. Истина и метод. – М.: Прогресс, 1988. – С. 285.

приватного життя, намагався відповідати вимогам, які диктувало шляхетське оточення, втягувався в інтриги та закулісні ігри. Таким чином, змагання вітчизняної історії перетворювалося на щось низьке й недостойне, як зведення особистих рахунків, як картярський поєдинок:

*Колись в огидне зборище лакуз,
розхриставшись в своїх святих обуреннях,
я кинув серце, як чирвовий туз,
єдиний козир. І зостався в дурнях.*

І хоча така поведінка пояснена необхідністю, вона не дала бажаних результатів, зменшувала повагу народу до свого ватажка.

До психологічних мінусів Богдан Хмельницький відносить і своє ставлення до польського короля. Відданість короні заважала у вирішальні історичні моменти робити рішучі кроки, раз і назавжди досягнути національної свободи. Коли король і його найманці тонули у волинських болотах, гетьман не скористався цим, відвів своє військо. Проте під час скрути для козаків противник не виявив такої ж шляхетності.

Третьою фатальною крапкою було пристрасне кохання до Гелени. Зрада дружини вивела з рівноваги, порушила психологічну стабільність, необхідну лідерові.

Наділивши Хмельницького критичним мисленням, письменниця підтверджує історичність його особи. Однак не тільки гетьман судить історію, але й вона його. Герой показує себе людиною, що відчуває історію як вищого арбітра, демонструє свою підвладність її вироку, веде постійний діалог з нею. Звідси – його прагнення зазирнути в майбутнє, побачити наслідки власної діяльності. Стара відьма викликає для гетьмана дух козака Небаби, щоб той сказав правду про майбутнє України. Із допомогою цього художнього прийому Л.Костенко щільно прив'язує образ Богдана Хмельницького до втрачених можливостей під час визвольних змагань середини XVII століття й разом з тим демонструє його внутрішнє зрощення з історією, з її теперішнім та майбутнім. Для Хмельницького “реальний світ і

світ мислительний – це два суцільних, безперервних космоси, в яких немає нічого відособленого”¹⁰, що дозволяє персонажу вступати в діалогічні стосунки з історією, зчитувати з неї історичну правду.

Поруч з критичним мисленням долати поразку Богдану Хмельницькому допомагає ще й орієнтація на монументальні явища минулого, із допомогою яких герой усвідомлює: “те велике, яке колись існувало, було, у всякому випадку, хоч раз можливе, і що тому воно може стати можливим коли-небудь ще раз”¹¹.

Гетьман “монументалізує” власні здобутки, себе в моменти визначних досягнень, своїх соратників. Цьому допомагають і ті герої, які хочуть, щоб ватажок внутрішньо відродився. У романі сакралізовані здатність диктувати хід історії (*“писарчуки універсали писали з голосу мого”*), виконувати суспільно значущу функцію захисника й визволителя України (*“ти щит для свого народу, ти меч проти ворога”*), мобілізувати народ на звершення (*“ти маєш дивну владу над людьми”, “вже навіть мертві вершники встають”*), бути на рівні з найвидатнішими представниками своєї епохи (*“Кромвель з-за туманів мені вітання слав як брат”*), сильним геополітичним гравцем (*“дрижала Порта Оттоманів”, “я Польщу в Польщу пересунув”*), викликати захоплення й пошану в усьому світі (*“моїх полковників парсуни британські пишуть малярі”*) та ін.

У Богдані Хмельницькому живе прагнення монументальної історії. Воно врешті-решт породжує фінальну й водночас ключову фразу героя:

*Не допускай такої мислі,
що Бог покаже нам неласку.
Життя людського строки стислі.
Немає часу на поразку.*

У цей момент історія перетворюється із способу самопізнання героя у форму його самореалізації. Монументальні явища, пройшовши шлях

¹⁰ Ортега-и-Гасет Х. Положение науки и исторический разум // Ортега-и-Гасет Х. Что такое философия? – М.: Наука, 1991. – С. 209.

¹¹ Ницше Ф. О пользе и вреде истории для жизни // Сочинения в 2 томах. – Т.1. – М.: Мысль, 1990. – С.170.

внутрішнього переживання, виконують у душі Хмельницького функцію цілепокладання. Створюючи їх у минулому, гетьман утверджував себе. До цього прагне й у майбутньому. Будучи “людиною дії”, він розглядає в подієвому плані й історію. Хоче бачити її динамічною, емоційною, сповненою переможними ритмами, персоніфікованою в ньому як гетьмані України.

Так поруч з “філософією поразки” Л.Костенко розробляє у своєму романі ще й філософію “вживленості” особи в історичну дійсність. Про це свідчать обидва типи історичного мислення, критичного й монументального, які демонструє у творі головний герой. Психологічний стан Богдана Хмельницького виразно протиставлений авторкою відчуженості частини суспільства від власної історії, небажанню бути її творцем. Герой гірко спостерігає переселенські валки, які спрямовані за межі України, розуміє історичну безплідність таких дій:

Але ж яка біда цьому народу!

Що він біду міняє на біду.

Бо хтозна, чи він знайде там свободу,

чи ще одну збудує слободу.

Л.Костенко утверджує думку: людина, “вживлена” в історію, здатна виробляти цінності, які скерують її до майбутніх перемог, вона засвоює історичний досвід, знаходить в ньому те, що кристалізує її внутрішнє єство, допомагає формувати власну поставу. За художньою версією роману “Берестечко”, “сєнс нашого власного життя визначається тим, як ми визначаємо своє місце в рамках цілого, як ми здобуємо у ньому основи історії і її мету”¹². Тому принципова риса Богдана Хмельницького – це прагнення вивчати історію, духовно зближуватися з нею. Звідси – його

¹² Ясперс К. Смысл и назначение истории. – М.: Политиздат, 1991. – С. 271.

настійна потреба, щоб величні сторони українського минулого виявилися в слові й стали внутрішньою опорою для співвітчизників:

*І де той геній до народу дбалий,
щоб розбудив наш умисел оспалий?!
І не нікчемним словом, що як нежить,
а як народу гідному належить!*

Персонаж прагне виявляти “людський зміст історії” (А. Гуревич), в якому закодовані проблеми й шляхи національного розвитку України.

Переводячи зазначені літературознавчі спостереження в методичну площину, необхідно підкреслити декілька моментів.

По-перше, історична проблематика роману “Берестечко” реалізована через образ головного героя твору. Тому її осмислення проходитиме в процесі аналізу образу-персонажа, з урахуванням методичних особливостей такої роботи, на основі характеристики внутрішнього світу Богдана Хмельницького.

По-друге, словесник повинен зуміти відкрити перед школярами дотичні грані між внутрішнім світом героя та історичною дійсністю, виявити психологічні реакції персонажа на події суспільного життя, впливи історії на духовне становлення гетьмана України.

По-третє, формування історичної свідомості школярів передбачає, що в роботу будуть введені філософсько-історичні та філософсько-психологічні концепти (“історична свідомість”, “людиноцентричні підходи до осмислення історії”, “критичне та монументальне історичне мислення”, “історична особа”), які вчителю треба пояснити на відповідних проміжках роботи (див. за текстом статті), щоб допомогти учням більш ґрунтовно глянути на історичну проблематику літературного твору.

Усі зазначені підходи доцільно реалізовувати декількома етапами, що є ступенями дослідження історичної свідомості головного героя. На кожному етапі пропонуємо школярам систему відповідних запитань.

Етап I – виявлення способів художнього зближення особистісного начала Богдана Хмельницького та історичної дійсності в романі Л.Костенко “Берестечко”:

Доведіть, що програш під Берестечком гетьман України сприймає глибоко особистісно, як власну трагедію. Які мовні засоби використовує Л.Костенко, щоб зблизити психологічний світ Богдана Хмельницького та історичну дійсність України XVII століття? Чи можна назвати персонажа історичною особою? Чому?

Етап II – вивчення емоційних станів персонажа, викликаних поразкою у битві:

Опишіть душевні переживання Богдана Хмельницького після берестейської поразки. Чим зумовлена гострота його психологічного надриву? Конкретизуйте свої висновки фактами з тексту. Доведіть, що Берестечко є символом як історичної, так і внутрішньої катастрофи. На основі яких образних конструкцій можна зробити такий висновок? Зачитайте фрагменти, де гетьман відчуває свою відповідальність за поразку, а твір проймається покайнними мотивами.

Етап III – аналіз критичних реценцій героя, його діалогічних взаємин з історичною дійсністю:

Яким чином гетьман намагається осмислювати історичні реалії та свою роль у змальованих історичних подіях? Чи можна стверджувати, що для гетьмана історія наділена певним “історичним розумом”, із яким він веде діалог? Обґрунтуйте свої судження. Назвіть образи, що виконують роль своєрідних дзеркал, допомагають гетьману пізнати правду про українську історію, власну роль у ній, глибше зрозуміти самого себе. Які негативи він бачить у вітчизняній історії, а які – у собі?

Етап IV – дослідження історико-монументальних прагнень Богдана Хмельницького:

Поясніть, що таке монументальне мислення. Чи притаманне воно Богдану Хмельницькому? Як саме монументальне мислення героя виражене в романі Л.Костенко? Окресліть історичні орієнтири гетьмана.

Етап V – узагальнювальний:

Назвіть усі вияви історичної свідомості Богдана Хмельницького, досліджені в романі “Берестечко”. Чим зумовлене прагнення головного героя вивчати історію і себе в ній? Із якою метою, на вашу думку, Л.Костенко створює персонажа, наділеного розвиненою історичною свідомістю, здатного глибоко переживати історію, пізнавати себе з її допомогою? Що таке “вживленість” в історію, а що таке “відчуженість” від неї за художньою версією письменниці? Які історичні наслідки, на думку авторки, породжує кожне психологічне явище? “Людина – центр історії”. Чи доцільно вважати цей вислів художньою концепцією роману Л.Костенко “Берестечко”? Чому?